

**1. Historické
premeny štruktúry
medzikultúrnych
vzťahov.
Formy spolužitia
v prípade Tarkoviec
na východnom
Slovensku**

V politických diskusiách na Slovensku sa tzv. „rómska otázka“ často artikuluje spoločne s pojmom „spolužitie s Rómami“. Kým mnohí aktivisti a politickí činitelia sa pokúšajú sformulovať niekoľko všeobecných modelov vzájomného spolunažívania Rómov a ich nerómskych susedov v nádeji, že sa im podarí vytýčiť určité politické prístupy s celonárodným dosahom, v skutočnosti sa vie len veľmi málo o lokálnych a regionálnych špecifikách spolunažívania podmienených historickým vývojom v konkrétnych vidieckych a mestských oblastiach Slovenska. Z času na čas politici a pracovníci mimovládnych organizácií (MVO) prezentujú príklady „dobrej praxe“ poukazovaním na úspešné príbehy, kde „integrácia Rómov funguje“. Tieto prípady sa často vyzdvihujú ako ojedinelé a skôr výnimočné, sú však vnímané s nádejou, že predstavujú cestu k zmene kopírovaním týchto modelov aj v iných regiónoch Slovenska.

Tieto spôsoby uvažovania však zásadne prehliadajú socioekonomické asymetrie a odlišný historický rozvoj v jednotlivých regiónoch a medzi rómskym a nerómskym obyvateľstvom na Slovensku. Okrem toho tieto prípady zostávajú uzavreté v rámci etnizovanej binárnej vízie reprezentácie sociálnej reality a vzťahov pozdĺž línie „Rómovia verzus Nerómovia“. Táto vízia na druhej strane zatienňuje ďalšie významné faktory, ktoré sú podstatné pre pochopenie historicky vytvárajúcej sociálnej diferenciácie a zakorenených hierarchií, ktoré nemusia nevyhnutne zodpovedať predpokladaným etnickým hraniciam.

Namiesto toho, aby sme začali prístupom zhora nadol a teoretizovali o modeloch „spolunažívania“ zo všeobecného hľadiska, vychádzajúc z modelu dvoch existujúcich sociálnych zoskupení, táto kapitola sa zameriava na konkrétnu dynamiku na lokálnej úrovni a usiluje sa poskytnúť historicko-etnografickú rekonštrukciu rôznych spôsobov spolužitia a komplexných prepojení sociálnych vzťahov v meniacich sa zoskupeniach a hierarchiách.

Cieľom tejto kapitoly je prezentovať historicky informovanú etnografickú štúdiu obce na východnom Slovensku. Na rozdiel od mnohých iných štúdií zameraných na priestorovo marginalizované osady a segregované oblasti obývané Rómami (často na Spiši – pozri napr. Budilová, Jakoubek, 2005; Kužel, 2000; Jakoubek, Hirt eds., 2008) tento príspevok je mikroštúdiou konkrétnej dediny Tarkovce, ktorá sa nachádza v prihraničnom regióne v blízkosti Maďarska a Ukrajiny na juhovýchode Slovenska.¹ V dedine žijú Rómovia v priestorovo izolovanej oblasti (*Taboris*), v uliciach obývaných najmä rómskymi rodinami „medzi“ *Taboris* a centrom dediny, niektoré rodiny žijú rovnako aj vedľa nerómskych obyvateľov v centre obce (*Pro gav*). Prípady Tarkoviec sa tak zdá odlišný od iných lokalít, kde Rómovia obývajú jasne vymedzené, priestorovo vylúčené sídelné celky, tzv. osady.

Táto kapitola sa začína opisom historického vývoja tohto modelu priestorovej a sociálnej organizácie, v ktorej väčšina Nerómov symbolicky a priestorovo obýva centrum obce. Zmiešaný model, v rámci ktorého sa niektorí Rómovia dostali do postavenia bezprostredných susedov, viedol k sociálnej diferenciacii a lokálnym hierarchiám medzi miestnymi Rómami a Nerómami, ako aj medzi samotnými Rómami. Zároveň vytvoril určité formy výmeny, spôsoby interakcie a spôsoby spolunažívania v rámci asymetrických vzťahov pozdĺž symbolickej kategorizácie Rómovia verzus Nerómovia, ako aj rôznych iných vektorov diferenciacii a spôsobov začleňovania. V príspevku poukážem na historické premeny, ktoré sa udiali v 20. a 21. storočí v ekonomických stratégiách a spôsoboch priestorového usporiadania.

Druhá časť môjho príspevku sa zameria na dôsledky a vplyvy masívnej etnizácie chudoby a nezamestnanosti v 90. rokoch 20. storočia, na vlnu žiadania o azyl a migrácie Rómov za prácou koncom 90. rokov a začiatkom 21. storočia a na miestne spôsoby spolunažívania. A nakoniec osobitnú pozornosť budem venovať nedávnej reštrukturalizácii súčasného spoločenského usporiadania a priestorovej reorganizácii. Všímať si budem najmä najnovšiu rómsku migráciu z vidieka do mestského prostredia v Británii a v Českej republike, sprevádzanú aj migráciou miestnej nerómskej mladšej generácie v snahe hľadať nové sociálne a ekonomické príležitosti. Tieto dva procesy, zvýraznené prejavovaním zmeneného sociálneho statusu v podobe okázalej spotreby v rodinách úspešných rómskych migrantov vracajúcich sa zo zahraničia, viedli k čoraz väčšej viditeľnosti Rómov v centre (v príspevku sledovanej) dediny a k zmene spôsobov vnímania vzájomného spolunažívania, susedských vzťahov i spôsobov interakcie medzi Rómami a Nerómami.

Z teoretického hľadiska sa táto kapitola zámerne odchyľuje od analyticky a politicky nadmerne používaných a často vágne definovaných konceptov inklúzie/exklúzie, resp. zovšeobecňujúceho teoretizovania o „modeloch“ a namiesto toho využíva relačný analytický aparát inšpirovaný dielom Pierra Bourdieho (pozri napr. Bourdieu, Wacquant, 1992; Bourdieu, 1986, 2000) a bádateľov inšpirovaných jeho praxeologickým prístupom (napr. Hage, 2000, 2003; Wacquant, 2009).²

Z hľadiska metodiky tento príspevok vychádza z rozsiahleho súboru dát získaných počas mojej dlhodobej etnografickej práce v teréne v rokoch 2006 až 2008 a následných opakovaných pravidelných návštev v teréne. Okrem zúčastneného pozorovania som viedol neformálne rozhovory a zaznamenával orálnu históriu. Je

¹ Autor textu pozmenil skutočný názov dediny, ako aj mená aktérov.

² Táto kapitola sa nebude zameriavať na zobrazenie meniacich sa foriem vzťahov prostredníctvom statických modelov rómskych verzus nerómskych skupín, ale skôr sa nimi budem zaoberať ako situačne vsadenými formami kategorizácií v rámci nerovnomerne rozdelených foriem moci. Môj prístup bude založený na skúmaní týchto kategórií v rámci kontinua meniacich sa foriem sociálnej diferenciácie a pozícií aktérov v rámci *sociálneho pola* Tarkoviec. V texte budem používať koncepty „sociálneho pola“ a „foriem kapitálu“, ako ich postuloval P. Bourdieu (Bourdieu, 1986; Bourdieu, Wacquant, 1992).

potrebné poznamenať, že som sa zameriaval najmä na Rómov z Tarkoviec. Zároveň som však rozvíjal široké spektrum vzťahov s nerómskymi obyvateľmi dediny a zozbieral som množstvo dát prostredníctvom neformálnych diskusií a rozhovorov s nimi.³ Etnografické údaje a klasifikačné matrice miestnych aktérov som porovnával s oficiálnymi úradnými záznamami, ktoré som získal z miestnych obecných záznamov a regionálnych archívov. Táto metodika mi umožnila analyticky prepojiť rómske kategorizácie rozdelenia obce s nerómskymi a tieto následne porovnať s oficiálnymi záznamami o spôsoboch spolunažívania a historickom vývoji obce.

1. Obec Tarkovce

Tarkovce sa nachádzajú v blízkosti ukrajinských a maďarských hraníc v juhovýchodnom cípe Slovenska. Je to jedna z obcí na Zemplíne s najväčším zastúpením rómskeho obyvateľstva. Podľa obecných štatistík Rómovia v r. 2006 tvorili 57% obyvateľstva.⁴ Demografický profil obce sa za uplynulých 40 rokov zmenil: v r. 1977 počet Rómov podľa oficiálnych štatistík dosahoval 30,1% obyvateľov Tarkoviec.⁵ Tento demografický vývoj odráža väčší demografický vzostup rómskych skupín, ako aj migráciu mladých nerómskych slovenských generácií do väčších miest na Slovensku počas uplynulých desaťročí.

Z historického hľadiska sa obec vždy rozprestierala na hranici medzi väčšími geopolitickými jednotkami. Pred druhou svetovou vojnou a počas nej sa obec nachádzala na hranici medzi polonezávislým slovenským štátom a maďarským územím a mala významnú menšinu židovského obyvateľstva.⁶ Hoci mnohé susediace obce sú po maďarsky hovoriace, počas druhej polovice 20. storočia sa oficiálnym a prevládajúcim jazykom Tarkoviec stala slovenčina. Súviselo to s nacionalizáciou verejného priestoru ukotveného v tzv. *národnom poriadku vecí* („national order of things“). Táto homogenizujúca logika *apriori* predpokladala naturalizovanú jednotu „jedného národa – jednej kultúry – jedného územia“ (pozri Malkki 1995, 1997; Gupta, Ferguson eds., 1997; Brubaker, 2002). Hoci sa obec nachádza na jazykovej hranici rozdeľujúcej po slovensky a maďarsky hovoriace územia Slovenska, väčšina obyvateľov obce (Rómovia i Nerómovia) v súčasnosti hovorí a identifikuje sa ako Slováci a má slovenské občianstvo.

³ Hoci text vychádza z niektorých týchto údajov, táto kapitola ponúka hlbšiu analýzu transformácie a diferenciacie v rámci rómskych rodín v Tarkovciach. Z dôvodu priestorového obmedzenia som menšiu pozornosť venoval analýze jednotlivých rozdielov medzi nerómskymi obyvateľmi Tarkoviec. Som si tohto obmedzenia vedomý a v žiadnom prípade to neznamená homogenitu nerómskych obyvateľov alebo prehliadanie rozdielov a hierarchii medzi nimi.

⁴ Táto informácia bola zverejnená vo forme oficiálneho oznamu o zložení obyvateľstva, vyvešeného na obecnom úrade.

⁵ Táto informácia vychádza z archívnych materiálov, ako aj z osobnej komunikácie s osobami, ktoré v danom období pracovali pre obec.

⁶ Počas druhej svetovej vojny však všetci Židia utiekli alebo boli deportovaní.

Väčšina miestnych Rómov hovorí okrem slovenčiny aj východoslovenským rómskym dialektom.⁷ Rodiny, ktoré sa samy považujú za integrovanejšie, to dokladajú aj tým, že so svojimi deťmi hovoria po slovensky.⁸

V prípade použitia etnologickej a antropologickej klasifikácie väčšina tarkovských Rómov patrí do skupiny, ktorá sa občas označuje ako *Rumungro Roma* („Rumungri“) a možno ju klasifikovať aj ako (pod)skupinu patriacu do tzv. *Slovensko Roma* („slovenskí Rómovia“), ktorí žili na Slovensku minimálne od 16. storočia (Horváthová, 1964). V obci žije aj niekoľko príslušníkov *Ungrika Roma* (po maďarsky hovoriacich Rómov), ktorí sú zvyčajne z pôvodne po maďarsky hovoriacich lokalít. Mnohí z nich prišli do Tarkoviec po sobášoch s tarkovským slovenským Rómom/Rómkou.

Tarkovskí Rómovia však nepoužívajú tieto klasifikačné vzory rovnakým spôsobom ako sociálni vedci. Ich použitie je často kontextovo závislé a mení sa rovnako, ako sa v praxi strácajú medzi týmito kategóriami hranice. Najbežnejším výrazom, ktorým sa táto skupina sama označuje, sú Rómovia, resp. „naši Rómovia“ (*amare Roma*), či kategória odvodená z príslušnosti k Rómom z obce Tarkovce alebo k širšej rodine, nazývanej *fajta*. Menej často sa označujú aj ako *Slovensko Roma*. Jedinou podskupinou Rómov žijúcich v Tarkovciach, ktorí sa považujú za odlišných od ostatných tarkovských Rómov, je niekoľko rodín tzv. *Korytari Roma*, ktorí hovoria po rumunsky (a po slovensky) a žijú v rámci jedného priestoru na okraji obce. V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že môj výskum sa nezameriaval na týchto niekoľko rodín rómskych korytárov žijúcich v Tarkovciach.

2. Politiky multikultúrnych vzťahov v strednej a východnej Európe: multikultúrne a asimilačné režimy v rámci tzv. „národného poriadku vecí“

Pred tým, než sa budem venovať konkrétnejšiemu vývoju medzikultúrnych vzťahov v Tarkovciach, je potrebné urobiť krátku kontextovú poznámku o meniacich sa formách multikultúrnych konceptov a (re)konfigurácii postavy tzv. „neovládateľného“ Róma na Slovensku v 20. storočí. Pri použití pojmu „neovládateľný“ vychádzam z Hageovho chápania „neovládateľnosti“ ako „vlast-

⁷ Podľa lingvistického výskumu vedeného Michaelom Beníškom je rómsky dialekt, ktorým hovoria Rómovia v Tarkovciach, historicky najbližší tzv. užhorodskému rómskemu dialektu. Existujú aj historické vzťahy a sobáše medzi Rómami z Tarkoviec a Užhorodu (na Ukrajine). Táto informácia vychádza z osobnej komunikácie s Michaelom Beníškom (jún 2011). Intenzita prepojenia bola spojená s regionálnym vývojom až do druhej svetovej vojny a klesla po vzniku nových geopolitických hraníc v povojnovom období. Hoci tieto prepojenia (alebo aspoň povedomie o nich) neprestali existovať, ich intenzita sa výrazne oslabila po tom, ako sa skomplikoval prechod cez hranice. Táto poznámka je sformulovaná vďaka cenným poznatkom Tomáša Hrustiča a Michaela Beniška.

⁸ Táto kategória rodín spája svoje rozhodnutie aj s určitou sociálnou mobilitou a predstavou o budúcnosti svojich detí, ktorá odráža vnímanie seba samých ako ľudí na určitej (implicitne lepšej) „úrovni“.

nosti, ktorá sa preukáže vtedy, keď niečo „uniká“ zo vzťahu medzi vládnym aparátom a tým, čo má tento aparát riadiť“ (Hage, 2010: 237). Táto vlastnosť je však vždy relačná (t.j. odvodená od povahy a mocenskej dynamiky určitých vzťahov).

Miestnu situáciu v Tarkovciach je potrebné vnímať v širšom kontexte historicko-geopolitických premien a kryštalizácie národno-politickej vízie a rozdelenia priestoru v strednej a východnej Európe. Tento historický vývoj mal vplyv na formy politiky usporiadania medzikultúrnych vzťahov v tejto oblasti, ktorá je dnes územnou súčasťou Slovenska. Osobitne dôležité je zväziť v tomto uhle pohľadu polohu Tarkoviec v blízkosti hraníc a ich marginálnu pozíciu v rámci národného priestoru. Z historického hľadiska sa obec nachádza v kultúrno-rozmanitom regióne, ktorý sa skladá z niekoľkých sociálnych, etnokultúrnych, jazykových a náboženských zoskupení. Hoci vieme identifikovať multikultúrnu a jazykovú rozmanitosť v období minimálne do druhej svetovej vojny, paralelne tu môžeme pozorovať aj postupné účinky nacionalizácie od vzniku Československa v r. 1918. Napokon sa idea „národného poriadku vecí“ (Malkki, 1995) zasadila do jednotného rámca vymedzeného hranicami národného štátu.⁹

Počas povojnovej rekonštrukcie sa slovenský jazyk a etnicita stali dominantným princípom spoločenskej organizácie („národného poriadku vecí“) a Rómovia jedinou „viditeľnou“ menšinou v Tarkovciach. S nádejami spojenými s nástupom socializmu v Československu sa postavenie Rómov zmenilo. Hoci tento asimilačný režim maňazovania medzikultúrnych vzťahov osciloval s obdobiami väčšieho politického uznania rómskej politiky (pozri Donert, 2008a; 2010), pre socialistické obdobie je vo všeobecnosti charakteristické popieranie logiky odlišnosti. Rómovia boli oficiálne vyhlásení za *rovnocenných*, pričom sa prijímali rôzne asimilačné opatrenia ich zapájaním do výrobného a pracovného procesu. Tento prístup sa zmenil po páde socializmu a boje za väčšie politické uznanie Rómov ako menšiny sa pretavili do razenia *tézy o ich odlišnosti*, s ktorou sa stretávame v post-socialistických politických diskurzoch. To na druhej strane znamenalo, že Rómovia začali zohrávať negatívnejšiu úlohu „obetného baránka“ a boli čoraz častejšie vnímaní ako „neovládateľné“ subjekty v rámci národného štátu. Tento posun v oficiálnom štátnom diskurze, politike a riadiacom aparáte („governing apparatus“) medzikultúrnych vzťahov medzi rôznymi skupinami je treba zohľadniť aj pri analýze procesu transformácie medzikultúrnych vzťahov v Tarkovciach. Zároveň ho však nemožno vnímať ako lineárny proces, pri ktorom jedna forma riadiaceho aparátu nahrádza druhý. Napriek zmenenej ré-

⁹ Korene týchto myšlienok je nepochybne nevyhnutné hľadať v 19. storočí, v období vlasteneckých a národnobuditeľských hnutí (pozri Brubaker, 1996). V 20. storočí sa však príslušnosť jednotlivca ku skupine začala merať ako samostatná, singulárna kategória etnonárodnej príslušnosti (napr. Slovák, Maďar, Žid, Cigán). Vyvrcholenie národného princípu rozdelenia a nárast protimenšinových nálad viedli k hrôzám druhej svetovej vojny a k etnicko definovaným politikám. Väčšina Židov bola deportovaná alebo utiekla a živobytie a samotná existencia Rómov boli ohrozené.

torike a diskurzívnym sporom v politickej sfére od začiatku 90. rokov 20. storočia *asimilačný spôsob riadenia a multikultúrnejší prístup* koexistovali a vzájomne sa prelínali. Bolo to tak najmä v prípade trvalejších dispozícií a každodennej praxe aktérov štátu a organizácií, ktorých pozícia a vnímanie rómskej „inakosti“ sa príliš nezmenili. To sa odrazilo jednak na: 1) vnímaní samých seba, najmä „bielych Slovákov“, ako legitímne dominantného kultúrneho zoskupenia, ktoré sa cíti oprávnené chrániť spoločenský a morálny poriadok národa (v zmysle *predstavovanej národnej „komunity“*); a 2) uznaní etnokultúrnej rómskej odlišnosti jedine do tej miery, do akej nie je v rozpore s dominantnými kľúčovými hodnotami a etikou, hlásaných v rámci slovenského „národného poriadku vecí“. Tento spôsob uznania však implikuje, že pred možnosťou uznania „integrácie“ je „kultúru“ iných (v tomto prípade Rómov) v prvom rade potrebné „domestifikovať“ a „skrotiť“, aby sa eliminovali všetky aspekty, ktoré sú definované (bielymi slovenskými subjektmi) ako sporné a neovládateľné (pozri Hage, 2010: 248). Pre post-socialistický vývoj na Slovensku je vo všeobecnosti charakteristické, že s príchodom socioeconomickej krízy a neoliberálnych reforiem sa čoraz viac „bielych Slovákov“ vymedzuje voči štátu, ktorý obviňuje z príliš veľkej „tolerancie“ v diskusiách o rómskej „otázke“ (aj na úrovni EÚ), a považuje za legitímne vziať spravodlivosť „do vlastných rúk“. ¹⁰ Prípád Tarkoviec je však v rámci východného Slovenska trochu osobitý. Líši sa od iných lokalít, kde nerómska väčšina vníma Rómov negatívne pre ich chudobu a údajnú lenivosť a zneužívanie štedrosti štátu. ¹¹ Na rozdiel od iných lokalít sa niektorým tarkovským Rómom nielenže podarilo socioekonomicky zmeniť dlhodobé hierarchie, ale si aj symbolicky vydobyt' iné pozície vo verejnom priestore obce. V tomto zmysle odmietli byť akceptovaní väčšinou prostredníctvom už existujúcich asymetrických vzťahov mocenského aparátu (v intenciách logiky „staň sa *skroteným*, teda užitočným, štátu prospešným občanom a my ťa akceptujeme ako človeka“). ¹²

3. Historické premeny interkultúrnych vzťahov

3.1. Tarkovce pred obdobím socializmu

Pred nástupom socializmu žili všetci Rómovia v Tarkovciach v geograficky vzdialenej osade, nazývanej *Taboris* (v rómčine). Tento priestorový útvar sa nachádzal približne 2 km od stredu ob-

¹⁰ Možno to sledovať i na rastúcej popularite extrémistických a nacionalistických strán a politikov (pozri Stewart ed., 2012).

¹¹ Táto predstava je veľmi skreslená vzhľadom na pretrvávajúce punitívne opatrenia a politiku slovenskej vlády počas uplynulého desaťročia, kde je vyplácanie sociálnych dávok podmienené vykonávaním pracovnej „aktivizácie“ (pozri Drál, 2006).

¹² Ako príklad tejto logiky môžeme uviesť rôzne hudobné festivaly, kde sú rómski hudobníci často pozitívne „oslavovaní“ nerómskym publikom. Na druhej strane rómske deti spievajúce piesne na uliciach nemusia byť vnímané rovnako pozitívnym spôsobom, naopak, sú častým terčom negatívnej kritiky zo strany nerómskej spoločnosti.

ce a nemal vybudovanú základnú infraštruktúru. Hranica medzi rómami a nerómami obyvateľmi obce bola jasne priestorovo a symbolicky vymedzená a postavenie Rómov (ako aj rozdiely medzi nimi) bolo ovplyvnené ich priestorovou izoláciou. Aj vzťah medzi Rómami a Nerómami bol asymetrický, keď miestni „gadžovia“ zastávali jednoznačne spoločensky, ekonomicky a symbolicky dominantné postavenie.

Tento rozdiel sa jasne prejavoval aj v sociálno-ekonomickom poriadku a hierarchii. Rómovia vykonávali rôzne manuálne práce a zvyčajne poskytovali špecializované služby majoritnému nerómskemu obyvateľstvu (napr. výroba košíkov). V Tarkovciach sa vykryštalizovali dve hlavné povolania Rómov: sezónne práce v poľnohospodárstve pre bohatších nerómskych roľníkov a výroba nepálených hlinených tehál. Obe činnosti boli ekonomicky závislé od bohatších nerómskych Slovákov a zároveň vytvárali dlhodobé vzťahy závislosti a formy spolunažívania založené na princípe patrón – klient. Poľnohospodárske práce mali sezónny charakter.

Okrem toho niektoré rómske ženy chodievali na každodenné pochôdzky so šatkou ovinutou okolo pliec a chrbta, čo by sme vo všeobecnosti mohli charakterizovať ako formu žobrania či skôr pýtania almužny; označovalo sa to ako *zajda*.¹³ Ženy chodili a pýtali (*mangen*) od nerómskych roľníkov z Tarkoviec a susedných dedín nejakú materiálnu a finančnú pomoc. Takto Rómovia z času na čas pracovali pre roľníkov za jedlo, oblečenie alebo peniaze. Podoby vzťahov boli tak skôr nejasné, keď sa ich snažíme definovať analyticky z hľadiska druhov výmeny alebo foriem darovania.¹⁴

3.2. Premena na socialistických občanov

Podobne ako iní Rómovia v strednej a východnej Európe boli aj tarkovskí Rómovia od 50. rokov predmetom rôzneho stupňa socialistickej politiky asimilácie a presídľovania.¹⁵ Na Rómov sa zameriavali viaceré intervenčné programy s cieľom začleniť ich do pracujúcej triedy. Asimilácia sa mala dosiahnuť pomocou rôznych vzdelávacích programov, účasti na pracovných činnostiach, zmenami v bývaní a riadeným presídľovaním, pričom cieľom všetkých

—
¹³ Termín „zajda“ možno doslova preložiť ako „kus plachty“ alebo „plachietka“, ktorú mali rómske ženy uviazané okolo chrbta a v ktorej nosili rôzne veci (pozri Hübschmannová, s.d.). Treba však poznamenať, že nerómski obvatelia používali rovnaký výraz na označenie tejto pomôcky na nosenie a prenášanie vecí (pozri Pariková, 1979).

—
¹⁴ Samotní Rómovia nikdy nepoužívali výraz „žobranie“. Znamená som ho len v slovenčine ako označenie tejto stratégie prežitia.

—
¹⁵ Čo sa týka štúdií o štátnej politike zameranej na „občanov cigánskeho pôvodu“ za socializmu, pozri práce Jurovej (1993, 1996), Manna (1988), Pavelčíkovej (2004), Sokolovej (2008), Scheffela (2005) a Guya (1977, 1998). Novšie vynikajúce podanie sociálnej histórie Rómov, rómskeho aktivizmu a politiky identity v období socialistickeho Československa ponúka Donertová (Donert, 2008a).

—
¹⁶ Viac Guy (1977); čo sa týka maďarského prípadu, pozri Stewart (1997: 112 – 133).

týchto opatrení bolo pretvoriť „občanov rómskeho pôvodu“ na riadnych socialistických občanov.¹⁶ Jedným zo spôsobov riadenia tejto zmeny bola likvidácia rómskych osád a rozptýlenie rómskych pracujúcich v socialistických pracovných kolektívoch (Jurová, 1993). Tieto zmeny realizovali miestne národné výbory v obciach, ktorých konkrétne praktiky boli často chaotické a mali ďaleko od ideálov hlásaných centrami štátu (Guy, 1977). Socialistický štát začal realizovať rôzne programy zamerané na rozvoj infraštruktúry v Rómami obývaných oblastiach, pričom Tarkovce neboli v tomto smere žiadnou výnimkou. Podobne ako v iných lokalitách sa však verejne hlásané „prebiehajúce“ programy realizovali rôznymi spôsobmi a ružový obraz mal často trhliny v podobe rôznych praktík pri ich realizácii.

V oficiálnych obecných dokumentoch Tarkoviec z neskorého obdobia socializmu si možno všimnúť dve opakujúce sa témy: 1) nedostatočná implementácia socialistickej plánov a „pokrokových“ programov v praxi; 2) prípady niekoľkých tzv. „problematických“ rodín, ktoré nenasledovali cestu k socialistickému občianstvu (t. j. z hľadiska štátu zlyhávali v zabezpečení pravidelnej školskej dochádzky svojich detí alebo zlepšovaní „hygienických návykov“ atď.). V týchto dokumentoch si možno prečítať požiadavky členov miestnych obecných výborov zodpovedných za otázky „cigánskych občanov“ alebo „občanov cigánskeho pôvodu“, za riešenie problému rozbitých ciest alebo nefunkčného verejného osvetlenia v časti obce obývanej Rómami. Z opakujúcich sa správ vyplýva dlhodobé zaostávanie za dôsledným riešením tejto otázky a zavádzaním infraštruktúrnej zmeny podľa socialistickeho plánu, sľubujúceho „žiarivé zajtrajšky“. Druhý vyššie uvedený bod poukazuje na diferenciáciu medzi rôznymi Rómami v Tarkovciach. Kým pri mnohých rodinách štátni úradníci oceňovali „dostatočný pokrok“ v rámci socialistickej civilizačnej misie, pri iných konštatovali absenciu, resp. zanedbávanie účasti na budovaní socialistickej spoločnosti. Táto diferenciácia ovplyvnila hierarchie v rámci sociálneho sveta tarkovských Rómov a sebaidentifikáciu vo vzťahu k ostatným Rómom. Niektoré z týchto odlišností boli kategorizované ako dôsledok väčších civilizačných úspechov v zmysle „žiť na úrovni“ na rozdiel od životov „zaostalých“ ľudí (*zaostalo nípos*). Štátna kategorizácia sa často premietala do lokálnej kategorizácie Rómov. Toto odlišenie vyjadrovalo subkategorizáciu socialistického štátu „občanov cigánskeho pôvodu“, ktorí žili s oficiálnym štátnym prísľubom rovnosti za podmienky, že budú navštevovať školu, získajú vzdelanie, zapoja sa do produktívnej pracovnej činnosti a dosiahnu tak sociálnu mobilitu v rámci predstáv socialistickej spoločnosti. Tento prísľub dosiahnutia „normálneho života“, zbaveného stigmy „cigánstva“, sa však ukázal ako chvíľkový a skôr iluzórny (najmä po páde socializmu).¹⁷

Podľa oficiálnych záznamov z národných výborov sa „likvidácia starých cigánskych osád“ v ČSSR uskutočnila v 60. a 70. rokoch 20. storočia (pozri Donert, 2008a:

288).¹⁸ Snaha štátu zlikvidovať rómske osady sa vnímala ako boj proti prežitkom „zaostalého“ spôsobu života (pozri Jurová, 1993; Donert, 2008a) z minulosti. Štát ponúkol motivačný systém na pomoc chudobným Rómom pri sťahovaní a budovaní vlastných domov v rámci dedín alebo aspoň bližšie k dedinám, ktoré boli do 60. rokov obývané najmä nerómskym obyvateľstvom. Týmto spôsobom sa viacerým tarkovským Rómom podarilo „vybaviť“ peniaze z rôznych štátnych pôžičiek, zabezpečiť materiál a postaviť si tehlové domy v blízkosti centra obce. Kombináciou svojpomoci, štátnych pôžičiek a ďalších foriem podpory sa mnohí tarkovskí Rómovia presťahovali zo „starej cigánskej osady“ do iných častí obce. Niektoré rodiny stavali v častiach ďaleko od ich niekdajšieho *Taboris* a vybudovali nové ulice, ktoré sa napájali na časti Tarkoviec obývaných nerómskymi obyvateľmi obce. Išlo väčšinou o rómske rodiny, ktoré mali záujem o určitú formu sociálnej mobility a chceli zmeniť svoj sociálny status. Výstavba nového domu a sťahovanie rodín zo starej osady sa neraz diali za vzájomnej pomoci širšej rodiny (*fajty*). Rozšírené príbuzenské siete často fungovali ako dobrovoľná pracovná sila a vzájomne si pomáhali pri stavbe domov, za čo sa neskôr navzájom revanšovali.¹⁹ Tieto väzby medzi širšou rodinou a ich vnímanou sociálnou mobilitou a stavaním domov často pôsobili ako akýsi morálny a motivačný kompas pre rozhodnutie postaviť si podobný dom, ako majú ich príbuzní.²⁰

Socialistickú úlohu zbúrať starú cigánsku osadu, ktorá bola priestorovo odstránená zo stredu obce, sprevádzala artikulácia diferenciácie medzi rodinami, ktoré sa vysťahovali, aby si postavili nový dom, a tými, ktoré zostali žiť v starej osade až dovtedy, kým neboli nútené odtiaľ odísť. Kým rómske rodiny, ktoré sa sťahovali ako prvé, štátni predstavitelia chválili ako „pokrokových“, „vyspelých cigánskych občanov“, rodiny, ktoré zostali v starej osade a ktoré boli presídľované ako posledné, boli vnímané ako viacej „problematické“ a „zaostalé“. Tieto rodiny boli presídlené do domov na novovybudovaných uliciach v Hukote (periférna časť, ktorá sa čoskoro stala známa ako „nová cigánska osada“).²¹

Na výstavbu domov štát hľadel ako na akýsi ukazovateľ pokroku socialistického projektu, z hľadiska uvedených rodín

¹⁷ Podobne ako v prípade opísanom v príspevkoch Horváthovej (Horváth, 2012) a Kovaiovej (Kovai, 2012), vychádzajúcich z terénnej práce v Maďarsku, kategória „Cigán“ bola v socialistickej rétorike skôr tabuizovaná a väčšina Rómov bola vedená k práci tak, aby si osvojila socialisticke predstavy o sociálnej mobilite a vzdialila sa od toho, čo sa považovalo za zaostalý spôsob života, stelesnený v ich „cigánstve“.

¹⁸ Tieto tvrdenia podporujú zistenia z môjho archívneho výskumu. Podľa zápisnice z rokovani Miestneho národného výboru v Tarkovciach miestni poslanci považovali proces „rozptýlenia cigánskych obyvateľov v našej obci za uspokojujúci“ (Zápisnica Občianskeho výboru v Tarkovciach pre cigánskych obyvateľov, Inv. číslo: 106-118, Kartón 14, dňa 17. 5. 1974).

¹⁹ Práve na tento druh vzájomnej pomoci počas stavebných (a iných) prác si ľudia nostalgicky spomínajú aj dnes. V kontexte post-socialistickej migrácie boli tieto druhy vzájomnej výpomoci a podpory narušené a symptomatické nariekanie, že „brat už nepozná brata“, charakterizuje asymetrické formy súčasných vzťahov a asymetrických foriem podpory.

to však bol signál ich vlastnej úspešnej aktivity („vybavovania“) a sociálnej mobility (pozri Grill, 2015). Tento svoj úspech Rómovia komentovali tvrdením, že „aj za socializmu sme vedeli, ako žiť“ a „žili sme na [dobrej] úrovni [v zmysle životných štandardov]“. Toto poznanie nemuselo nevyhnutne znamenať určité jasne definované spôsoby „lsti“ a života na úkor dominantnej gadžovskej spoločnosti v rámci „štedrého“ socialistickeho štátu (pozri napríklad aj kapitolu A. Beláka v tejto publikácii).²² Zároveň nemuselo ani znamenať bezpodmienečné osvojenie si integračnej/asimilačnej logiky majoritnej spoločnosti. Domnievam sa, že Rómovia si selektívne osvojili niektoré z predpokladov socialistickeho projektu pokroku smerom k „modernosti“ (ktorý socialistickej „inžinieri pokroku“ kládli do určitého protikladu k zaostalému „cigánskemu spôsobu života“), pričom súčasne udržiavali praktický zmysel rómskej identity ako morálne nadradenej. Presnejšie povedané, namiesto vnímania tohto procesu z hľadiska subverzie gadžovskej logiky (ako uvádzajú niektoré rómske etnografie – pozri Grill, 2015) alebo, naopak, úplného stotožnenia sa s asimilačnou gadžovskou logikou, sprevádzaného pokusom o únik pred stigmatizovaným „cigánstvom“, si tarkovskí Rómovia (vystavení tlaku hegemonickéj socialistickej spoločnosti) selektívne osvojili a pragmaticky použili len určité prvky noriem v sociálnom poli majoritnej spoločnosti.²³ Tento socialistickej prístup a priestorové praktiky presídľovania premenili nielen priestorové rozdelenie, ale v podstatnej miere aj sociálnu diferenciáciu tarkovských Rómov.²⁴ Rómske rodiny, ktoré sa vysťahovali zo starej osady, sa prezentovali majoritnými nerómskymi Slovákmi ako príklady dobrých a „neproblematických“ Rómov, ako usilovných a „prispôsobivejších“. Aj niektoré z týchto rómskych rodín si osvojili túto kategorizáciu a seba samých vnímali ako ľudí, ktorí žijú „na [dobrej civilizačnej] úrovni“ a ktorí sú „kultúrnejší“ (*kulturneder nípos*) v porovnaní s ostatnými tarkovskými Rómami, ktorí prišli žiť do Hukotu po zbúraní starého *Taboris*.²⁵

„Kultúrnejšie“ rómske rodiny, z ktorých sa – z pohľadu ostatných Nerómov – stávali socialistickej občania, mali tendenciu rozvíjať lepšie vzťahy s nerómskymi susedmi ako tí Rómovia, ktorí obývali *Taboris*. Tieto rómske rodiny zvyčajne ašpirovali, aby ich deti navštevovali „normálnu“ základnú školu (a nie „osobit-

²⁰ Používajúc Bourdieho analytický slovník (1986), možno sledovať ako rozšírené rodinné väzby predstavovali akumulovaný objem *sociálneho kapitálu*. Potenciálnu účinnosť sociálneho kapitálu nazhromaždeného v *sociálnom poli*, ktorý pozostával najmä zo vzťahov s inými príbuznými alebo nepříbuznými Rómami, je potrebné vnímať spolu s inými formami sociálneho kapitálu a väzieb vytváraných na pracoviskách, s obecnými mocenskými štruktúrami alebo inými mocnými gadžami a gadžovskými inštitúciami. V záujme aktívne sociálneho kapitálu mimo sietí príbuzných a nepříbuzných Rómov je potrebné disponovať dostatočným *kultúrnym kapitálom* uznávaným majoritnými Nerómami, ktorý je nevyhnutný na dosiahnutie ich cieľov a „vybavenie“ vecí v socialistickej spoločnosti. Napríklad spôsob správania a vyjadrovania sa, či je daná osoba vnímaná ako spoľahlivý pracovník, či sa rodina prezentuje ako „kultúrna“, „poriadna“ s dobrými spôsobmi, a usilujúca o presadenie a pozitívnu pozíciu v kategorizácii mocnejších *gadje*. Tieto úzko prepojené formy sociálneho a kultúrneho kapitálu sa ukázali nielen ako dôležité pre dosiahnutie pocitu smerovania

a mobility smerom k „plnohodnotnejšiemu životu“ v rámci socialistickej spoločnosti, ale často slúžili aj ako odrazový mostík na migrovanie do západoeurópskych krajín v post-socialistickom období.

—
21 Na rokovaní miestneho národného výboru pre cigánskych občanov, ktoré sa uskutočnilo 11. 3. 1975 v Tarkovciach, jeden z miestnych tarkovských Rómov, ktorý sám patril medzi „vyspelých cigánskych občanov“, sa v diskusii sťažoval na „udržiavanie hygieny na rómskych sídliskách a v osadách“, pričom uviedol, že „najväčší neporiadok v blízkosti cigánskych domovov a verejných priestranstiev je na tzv. ulici Hukot, ktorá je takmer rovnaká ako stará rómska osada“ (Zápisnica Občianskeho výboru v Tarkovciach pre cigánskych obyvateľov, Inv. číslo: 238 – 245, Kartón 14, zo dňa 11. 3. 1974. Regionálny archív Michalovce).

—
22 Tieto praktiky a znalosti by sa zároveň dali situovať aj do

kontextu neskoréj socialistickej spoločnosti, v ktorej československí občania často vnímali štát ako subjekt, ktorý im ponúkal rôzne výdobytky a výhody. Možný ponúka zaujímavú sociologickú štúdiu o tejto téme a rozoberá napríklad populárne heslo „kto nekradne, okráda svoju rodinu“ z daného obdobia socializmu (1999: 30 – 59). Prípád Rómov preto treba zvažovať v rámci širšej „ekonomiky výhod“ („economy of favours“) v kontexte majoritnej spoločnosti v období neskorého socializmu.

—
23 Použitím termínu *pole* nemám na mysli dva kategoricky odlišné a vymedzené spoločenské priestory (pre definíciu kategórie *sociálne pole*, pozri Bourdieu, 1990, 2000; Bourdieu, Wacquant 1992). Tieto *sociálne polia* sú skôr vzájomne konštituované a prepojené a môžu sa aj prekrývať.

—
24 Miestnu sociálnu diferenciáciu a hierarchiu medzi tzv. „zaostalými“ a „vyspelými cigánskymi občanmi“ si miestni politickí

predstavitelia všimli s prekvapením (často predpokladali homogénnosť cigánskych občanov): „Vyspelí cigánski občania nepreukazujú žiaden záujem o stretávanie sa so svojimi zaostalými spoluobčanmi“ (Zápisnica zo zasadania Výboru pre cigánskych občanov v rámci miestneho národného výboru v Tarkovciach, 27. 1. 1983).

—
25 Donertová (Donert, 2010) opisuje kategóriu *kultúrnosti a jej úrovne* ako dôležitý faktor pri vnímaní integrácie počas druhej polovice obdobia socializmu v Československu.

—
26 Pre obmedzený priestor sa v tomto príspevku nemôžem venovať tejto téme podrobnejšie.

—
27 Viac o historicky vybudovaných sympatiách, ktoré mnohí slovenskí Rómovia prechovávali voči Čechom vďaka rôznym pracovným príležitostiam v českých priemyselných a banských mestách, a rozprávania o tom, že s nimi ich nerómski kolegovia zaob-

chádzali v období socializmu dôstojne, rovnako a s úctou, možno nájsť v Lackovej autobiografii (Lacková, 2000: 117 – 122). Z rozprávania a spomienok slovenských Rómov cestujúcich do Čiech v povojnových rokoch citiť vzrušenie a nadšenie. Lacková živo zachytila nádeje spájané s migráciou do „zasľúbenej zeme“. Vo svojej autobiografii spomína na radostnú rétoriku z čias, keď sa „Čechy otvorili“ (op. cit.: 117). Dôvodom na migráciu zo Slovenska do českých regiónov boli lepšie pracovné príležitosti a podľa nadšených správ rómskych migrantov aj rovnocennejšie zaobchádzanie s Cigánmi (op. cit.: 118). V záujme dosiahnutia úspechu sa rodiny rozhodli migrovať: „Ako sa medzi nimi hovorí, *odoj manuš džal, kaj leske feder* – človek ide za svojim šťastím – a tak sa všetci rozptýlili po celej krajine idúc za lepšími platmi a lepším životom“ (op. cit.: 135). Podobne ako uvádza Lacková, aj tarkovskí Rómovia často hovorili, že človek sa neustále usiluje o lepší život: „Človek chce stále žiť lepšie“ (*o manuš furt feder kamel te dživen*).

nú“, resp. tzv. „cigánsku“ školu). Tak sa dostávali bližšie k sociálnemu a morálnemu svetu Nerómov a získavali tak viac sociálneho a kultúrneho kapitálu, ktorý uznával majoritný nerómsky svet. Pokiaľ ide o samotných Rómov, ich vnímanie tohto procesu bolo rozdielne.²⁶

V dôsledku socialistickeho projektu zameraného na zahrnutie Rómov do „pracujúcej triedy“ sa mnohí tarkovskí Rómovia stali „mobilnými“ robotníkmi, ktorí často migrovali v rámci práce pre štátne podniky. Od 60. rokov boli zamestnávaní ako murári, stavbári alebo robotníci v priemyselnej výrobe. Okrem toho niektorí Rómovia a Rómky pracovali na socialistickej družstvách. Hoci väčšina z nich zastávala nižšie pracovné pozície, mnohí tarkovskí Rómovia ukončili v období socializmu stredné odborné vzdelanie a boli zamestnaní v štátnych podnikoch, cestovali za prácou a zvyčajne trávili niekoľko týždňov až mesiacov mimo svojich domovov.

Za prácou obvykle cestovali v rámci socialistickeho Československa, niektorí Rómovia však pracovali aj v rôznych sovietskych satelitných štátoch. Aj tento druh migrácie za prácou bol rodovo diferencovaný, keď muži pracovali najmä v stavebníctve a ženy boli zamestnávajúce ako šičky. Pri mnohých príležitostiach tarkovskí Rómovia hrdo vyhlasovali: „My sme vybudovali Košice“, pričom sa odvolávali na prácu na socialistickej výstavbe niekoľkých sídlisk v krajskom meste Košice. Niektoré rodiny sa presťahovali do Čiech na dlhšie a usadili sa najmä v priemyselných oblastiach bývalých Sudet a pohraničia (Ostravsko, severné Čechy). Tieto rodiny udržiavali väzby so svojimi príbuznými v Tarkovciach. Bez ohľadu na to, či sa presťahovali do Čiech len dočasne, alebo natrvalo, tento druh pohybu sa vnímal veľmi pozitívne a v ranom socialistickej období boli Čechy selektívne zobrazované ako zasľúbená krajina pre mnohých slovenských Rómov.²⁷

Začiatkom 21. storočia vnímali tarkovskí Rómovia rozprávania o práci za socializmu nejednoznačne. Jednomyselne súhlasili s tým, že za socializmu bývali „vynikajúcimi robotníkmi“ (*bare robotníka*). Toto konštatovanie súhlasilo s oficiálnou socialistickej ideológiou oslavujúcou kult robotníkov. Na jednej strane socialistickej politika často viedla k ich nútenému začleňovaniu do pracovného procesu, v rámci ktorého sa nachádzali na spodku pracujúcej triedy. Často sa podieľali na ťažkých a fyzicky náročných prácach. Na druhej strane však skúsenosti zo spoločnej práce na týchto pracoviskách a stabilný príjem, ktorý za socializmu dostávali, boli neraz základom ich pozitívnych spomienok a pocitu lepšieho života (vo vzťahu k súčasnosti). Platilo to najmä o mužoch, pre ktorých rôzne pracovné úspechy, cestovanie a s tým súvisiace dobrodružstvá predstavovali odrazový mostík na demonštráciu ich mužskej identity na verejnosti (pozri Horváth, 2005: 45).

V závislosti od kontextu a obecnstva podávali rôzne príbehy z prác za socializmu – od spomienok na ťažké časy a produktívne pracovné úspechy po anekdoty

a historiky o dobrodružstvách, ktoré zažívali mimo práce. Čo je dôležité, tieto príbehy boli zosilnené faktom, že vypovedali o udalostiach, ktoré zažili po boku ďalších tarkovských Rómov a nerómskych Slovákov a Čechov na pracovisku i mimo neho. Často sa tak dialo napriek tomu, že minimálne v teoretickej rovine socialistickí ideológovia riešenia „cigánskej otázky“ zdôrazňovali, že rómski pracujúci by mali byť rozptýlení v rámci ich pracovných brigád. Rómovia mali pracovať po boku kvalifikovaných nerómskych pracovníkov, aby si skvalitnili zručnosti a osvojili si novú pracovnú etiku (pozri napr. Davidová, 1965). V každodennej československej realite daného obdobia však mnohí tarkovskí Rómovia nakoniec skončili v rovnakých pracovných skupinách (op. cit.: 77 – 78; Jurová, 1993). Často spomínali na svoju prácu za komunizmu s tým, že mali okolo seba „dobrú spoločnosť“ a že tvorili dobrú „partiju“. Mnohí nerómski Slováci z Tarkoviec pozitívne spomínali na to, ako za socializmu autobusy vyzdvihli každé ráno „našich Rómov“ a odviezli ich do práce v meste.

Okrem oficiálnej sféry socialistickej práce mnohé rómske rodiny pestovali zeleninu pre vlastnú spotrebu alebo na predaj iným Rómom, ako aj na iné formy výmeny v rámci socialistickej čiernej ekonomiky. Niektorí tvrdili, že ich rodičia a starí rodičia sa „naučili gazdovať od gadžov“. Pojem „gazdovať“ sa týkal spôsobu hospodárenia a pestovania zeleniny a ovocia vo vlastnej záhrade a všeobecnejšie spôsobov vedenia domácnosti a hospodárenia s peniazmi. Zo všeobecnejšieho hľadiska to rovnako implikovalo aj „vedieť ako žiť“, čo bolo v rozpore s vnímaním správania ostatných Cigánov, ktorí boli považovaní za sociálne marginalizovaných, symbolicky nižšie postavených a „zaostalejších“ (*degeši*), žijúcich na opačnom konci rómskeho priestorového a symbolického kontinua (napr. Rómovia z iných dedín alebo Rómovia žijúci v chudobnejších častiach Tarkoviec, napr. v Hukote).

Okrem účasti na socialistickej práci a vo výrobnom procese štát organizoval pre svojich socialistických občanov celý rad aktivít, pričom Rómovia neboli v tomto smere žiadnou výnimkou. Štátne inštitúcie tak usporadúvali rôzne voľnočasové podujatia, na ktorých sa zúčastňovali Rómovia a ktoré poskytovali priestor na interakciu s Nerómami. Počas môjho terénneho výskumu na tieto voľnočasové aktivity Rómovia často spomínali s určitou nostalgiou. Uvedené podujatia boli interpretované ako doklad toho, že štát sa „staral“ a prispieval k všeobecnému pocitu, že „za komunizmu sa nerobili žiadne rozdiely medzi ľuďmi [medzi Rómami a Nerómami]“, ako na to poukazovali niektorí tarkovskí Rómovia. Hoci miestni obecní poslanci a starostka Tarkoviec v rozhovore z leta 2013 tvrdili, že „tu nerobíme žiaden rozdiel [medzi Rómami a Nerómami]“, veľa Rómov malo pocit, že v období post-socialistickej transformácie sa s nimi zaobchádzalo v rôznych kontextoch a vo vzájomnej interakcii rozdielne.

4. Nezamestnanosť po páde socializmu a nové formy migrácie

Po období socializmu postihlo celý východoslovenský región zatváranie fabriek, podnikov a pád družstiev. Hoci tieto zmeny zasiahli väčšinu obyvateľov tohto regiónu, Rómovia nimi boli dotknutí ešte viac, keďže sociálna a ekonomická kríza sa zintenzívnila výskytom etnicko-rasovej diskriminácie na trhu práce, čo malo vplyv aj na medzikultúrne vzťahy v Tarkovciach. Väčšina Rómov začala pracovať načierno v rôznych neformálnych zamestnaniach, keďže sa stali oficiálne nezamestnanými. Pracovných príležitostí na oficiálnom trhu práce bolo pomenej, pričom v ponuke boli skôr dočasné a menej isté pracovné miesta. Štát realizoval niekoľko reforiem, ktoré prispeli k zhoršeniu sociálnej a ekonomickej situácie Rómov na východnom Slovensku.

Oživenie etnicko-rasovej diskriminácie bránilo Rómom v prístupe k väčšine pracovných miest, ak len nedisponovali dostatočnými sociálnymi konexiami na potenciálnych zamestnancov alebo v kombinácii s inými formami kultúrneho kapitálu (napr. vzdelanie, spôsob obliekania sa atď.). Čoraz viac Rómov sa dostalo do oficiálnej kategórie „dlhodobo nezamestnaných“, v dôsledku čoho začali spájať štátne sociálne dávky s rôznymi neformálnymi zárobkovými stratégiami – „fuškami“ (*pro kalo*, „práca načierno“). Tie dopĺňali klesajúcu výšku štátnej sociálnej podpory. Ich kombinovanie tak predstavovalo spôsob „ako vyžiť“.

Kým ženy viac-menej zostávali v Tarkovciach v domácnostiach alebo vykonávali príležitostné práce, veľa mužov začalo migrovať za prácou ako stavební robotníci alebo pomocní pracovníci na stavbách. Počas 90. rokov začali mnohí muži pracovať u miestnych rómskych podnikateľov, a to na projektoch výstavby železníc a diaľnic v Čechách. Miestni rómski podnikatelia sa ukázali ako kľúčoví zamestnávateľia Rómov a zároveň začali zohrávať prominentnejšiu úlohu v miestnej politike obce. Pochádzali z Tarkoviec a vybudovali firmy zamerané na stavebné práce v Českej republike. Rómski robotníci pracovali v Čechách zvyčajne niekoľko týždňov, až mesiacov a následne sa vracali späť do Tarkoviec (Grill, 2009). Takýto druh cyklickej migrácie za prácou s dlhými obdobiami v Čechách a krátkodobými návštevami Tarkoviec sa stal jednou z najbežnejších socioekonomických stratégií na prežitie chudobnejších rómskych mužov v Tarkovciach. Získané financie sa rodiny snažili investovať do svojich obydlí v pôvodnej obci.

Podobne ako Rómovia aj mnohí nerómski obyvatelia obce si zvolili cestu migrácie. Začali migrovať do krajských centier alebo do hlavného mesta Bratislavy, do Čiech i do zahraničia.²⁸ Na rozdiel od Rómov mala ich migrácia odlišnú dynamiku, keď sa najmä mladí ľudia sťahovali do mestských oblastí a spájali svoju dlhodobú budúcnosť s mestským životom a ekonomickými príležitosťami v meste.

Mnohí tarkovskí Rómovia boli zároveň súčasťou vlny žiadateľov o azyl v západnej Európe, ktorá sa začala koncom 90. rokov minulého storočia a trvala do začiatku 21. storočia. Väčšine z nich azyl udelený nebol, a tak sa vrátili späť na Slovensko. Len malá menšina zostala v krajinách, kde požiadali o azyl.

Zhoršujúca sa sociálna a ekonomická situácia sa radikálne zmenila po vstupe Slovenska do EÚ (v máji 2004). V zime 2004 začala slovenská vláda zavádzať sociálne reformy, ktoré obmedzili štátne formy podpory a vyvolali vlnu sociálnych nepokojov (Marušák, Singer, 2009). To len posilnilo presvedčenie mnohých Rómov, že situácia na Slovensku sa stáva neúnosná a svoje nádeje vložili do možnosti vycestovania na Západ. Odvtedy sa stala obec svedkom rozsiahlej migrácie do zahraničia, ktorá bola v korelácii s čoraz obmedzenejšími formami sociálnej podpory zo strany štátu a zvyšovania punitívnych politík a reforiem politiky zamestnanosti zameraných na chudobných. Tento vývoj a zhoršujúce sa životné podmienky Rómovia z Tarkoviec často komentovali tvrdením že „na Slovensku sa nedá [vyžiť]“.

Po vstupe Slovenska do EÚ začalo veľa Rómov migrovať do Veľkej Británie ako legálni migranti za prácou (Grill, 2012a). Popri zmenených politických a právnych rámcoch už štátne úrady nepovažujú rómskych migrantov za rómskych žiadateľov o azyl alebo ilegálnych migrantov, ale za slovenských občanov a plnohodnotných členov Európskej únie s oficiálnym právom na pobyt a prácu vo Veľkej Británii. Od r. 2004 do dnešného dňa má väčšina tarkovských Rómov nejakú skúsenosť s migráciou a mnohým z nich sa podarilo zlepšiť si finančnú situáciu (aj keď nie všetkým v dlhodobej perspektíve). Viacerí investovali svoje zárobky do kúpy domu, rekonštrukcie starého domu alebo do kúpy auta. Ich materiálne investície a prezentovanie svojich úspechov na verejnosti v podobe farebných zrekonštruovaných domov, okázalých rodinných osláv alebo nových áut prispeli k radikálnej reštrukturalizácii symbolickej hierarchie v Tarkovciach. Samotní Rómovia vnímajú priestorovú mobilitu a premiešanie častí obce, ktoré boli pôvodne obývané najmä bielymi Nerómami, veľmi pozitívne. Vo vzťahu k nerómskemu obyvateľstvu tak hrdo verejne demonštrujú zlepšenie svojej ekonomickej a symbolickej situácie.

Uplynulá dekáda, najmä spojenie prehlbujúcej sa socioekonomickej krízy a migrácie rómskych a nerómskych obyvateľov obce do zahraničia, významne prispeli k reorganizácii medzikultúrnych vzťahov v rámci dediny. V ďalšej časti textu sa preto zameriam na vplyv migrácie a na prílev ekonomického (a iného) kapitálu získaného prostredníctvom migrácie a investovaného v rámci obce.

—
28 Je potrebné poznamenať, že migrácia z východného Slovenska má dlhé historické korene a vždy fungovala ako jedna z hlavných stratégií prežitia v čase krízy. Koncom 19. storočia, začiatkom 20. storočia (pozri Mann, 1980), ako aj v 90. rokoch sme boli svedkami niekoľkých migračných vln do USA. Prvotné vlny vytvorili transnacionálne väzby a cesty, pričom niektoré z nich mali svoje pokračovanie v post-socialistickom období. Až na niekoľko ojedinelých prípadov sa však miestni Rómovia nezúčastňovali na tejto migrácii v širšom meradle.

5. Dvojitý efekt migrácie: zlepšenie sociálnej a ekonomickej situácie, sociálna diferenciácia a zmenené asymetrie

Hoci sa migrácia za prácou ukázala v prihraničných východoslovenských oblastiach ako jedna z možných stratégií úniku pred chudobou, v mnohých prípadoch ešte viac prehĺbila sociálne rozdiely a viedla k narušeniu a premene príbuzenských a susedských vzťahov medzi Rómami. V Tarkovciach zostali „pozadu“ mnohí. Sú to tí, ktorí nemigrovali za prácou, alebo tí, ktorí sa vrátili z migrácie ešte chudobnejší. Paralelne s procesom symbolického i ekonomickeho rastu úspešnej časti tarkovských Rómov tu prebiehal komplementárny proces ekonomickej i sociálnej diferenciácie statusu tých, ktorým sa to nepodarilo, resp. tých, ktorí nemigrovali.

V tomto kontexte je potrebné podotknúť, že transformácia predchádzajúcej sociálnej kategorizácie a klasifikácie ovplyvnila vzťahy nielen medzi Rómami a Nerómami, ale aj medzi samotnými Rómami. A tak Rómom, ktorí nemigrovali alebo neuspeli v migračnom procese, často chýbali rôzne formy kapitálu a sociálnych kompetencií, aby tak učinili. Často sa sťažovali na nedostatok pomoci zo strany svojich príbuzných a kritizovali bohatších príbuzných za to, že sa stali *barikane* („povýšeneckí“) a že „*fajta* už nie je tým, čím bývala“. Na druhej strane, tí, ktorí v migrácii finančne uspeli a pomohli svojim príbuzným, často obviňovali ostatných z toho, že „nevedia, ako žiť“ a že sa nechopili príležitostí, ktoré sa im ponúkali.²⁹

Niektorí úspešní migranti poukazovali aj na to, že „už za socializmu vedeli, ako žiť“. Svoj úspech v migrácii tak považovali za výsledok dlhodobého pestovania určitých schopností a životného štýlu „na úrovni“. ³⁰ Požiadavka na historickú kontinuitu a na sebaidentifikáciu s „kultúrnejšími Rómami“ často zaznievala z úst rómskych rodín, ktoré migrovali medzi prvými. Väčšina z nich pochádzala z rodín, ktorých rodičia a starí rodičia sa vystažovali zo starých cigánskych osád a žili *pro gav* (v centre dediny) alebo na uliciach v blízkosti centra. Z mnohých pohľadov sa považovali za lepších, ako boli hukotskí Rómovia (žijúci v *Taboris*). Toto priestorové rozdelenie sa niekedy prekrývalo s moralizujúcim kontinuumom medzi „našimi Rómami“, ktorí boli považovaní za dobrých, a stigmatizovanými „problematickými Rómami“, na čo často poukazovali nerómski obyvatelia obce. Základy tejto klasifikačnej matrice a hierarchie hodnôt sa vykryštalizovali za socializmu. Takto vytvorené hierarchie, ktoré sa do určitej miery odrážali v sebareflexii a v materiálnych aspektoch sociálneho života a životných štandardoch jednotlivca, boli relatívne

—
29 Otázka pomoci alebo nedostatočnej pomoci sa často stala predmetom moralizujúcich sporov medzi rodinami a priateľmi.

—
30 V tomto potom vnímali aj svoju odlišnosť od tých, ktorí nedosahovali túto „úroveň“ a ktorých migrácia bola často vnímaná ako nestabilná, turbulentná a neúspešná.

pevne ukotvené v miestnom spoločenskom poriadku v období socializmu a počas 90. rokov.

Popri tom, ako migrácia do Veľkej Británie naberala na intenzite a stávala sa zaužívanou stratégiou prežitia, niektorí Rómovia žijúci v centre obce alebo na uliciach v blízkosti centra obce začali pomáhať svojim príbuzným a priateľom z oblasti Hukotu. Niektorí Rómovia z Hukotu rovnako investovali peniaze zarobené v zahraničí do rekonštrukcie svojich domov alebo do nákupu nových domov v centre dediny.³¹ Samotná kúpa domu od gadža sa tak vnímala nielen ako spochybnenie a zmena zaužívaných medzietnických hierarchií medzi Rómami a Nerómami, ale zároveň pretvorila predchádzajúce hierarchie medzi tarkovskými Rómami. Na jednej strane to Rómovia (a do určitej miery aj Nerómovia) vnímali pozitívne. Naznačovalo to určitý predpokladaný „pokrok“ v podobe vyššej „úrovne“ existencie; únik pred kolektívnou stigmou obyvateľov marginalizovaných častí obce (považovaných za chudobnejších, sociálne na nižšej úrovni a zaostalých). Na druhej strane to etablovanější Rómovia (t. j. tí, ktorí boli Nerómami vnímaní ako „slušní“, „na úrovni“ či „prispôsobiví“) s históriou spolunažívania s Nerómami počas niekoľkých desaťročí a ich nerómski susedia obce vnímali skôr negatívne. Voči Rómom z Hukotu použili pôvodne „etablovaní“ Rómovia esencionalizujúcu kategorizáciu, pričom ich neraz charakterizovali ako tých, ktorí „hoci už možno majú peniaze“, ale „ešte stále majú hukotské maniere (*mañira*)“. Hlásali odlišnosť od novoprišielcov zo stigmatizovanej štvrte obce a mimovoľne prijali rovnakú moralizujúcu kategorizáciu, akú používali Nerómovia voči generickej stereotypnej predstave „cigánov“ na Slovensku.³² Podobne aj Nerómovia sa odvolávali na morálne a sociálne vlastnosti Rómov z Hukotu a automaticky u nich predpokladali neporiadok, hluk a očakávali narušenie zabehnutej siete vzťahov a spoločenského poriadku. Zároveň poukazovali na odlišnosť od iných Rómov, ktorí boli vnímaní pozitívne (napr. ako „prispôsobiví“). Túto odlišnosť možno badať aj v predchádzajúcej diskusii o „skrotení“ kultúrne iných. Členovia etablovaných rómskych rodín, ktoré boli často akosi viac asimilované alebo sa viac prispôbili dominantnému poriadku obdobia socializmu, boli Nerómami považovaní za „dobrých Rómov“. Boli vnímaní ako odlišní, ale nie nevyhnutne negatívnym smerom. Svojím spôsobom boli zahrnutí do kategórie „našich Rómov“, ktorá sa vzťahovala na usilovných a vo všeobecnosti neproblematických Rómov (často v protiklade so všeobecne negatívnym obrazom neovládateľných „Cigánov“).³³

³¹ Táto stratégia a aspirácia tak bola identická pre väčšinu Rómov v Tarkovciach bez ohľadu na ich sociálne postavenie.

³² Ohľadom podobného druhu klasifikácie a deklarovaných odlišností vo „vyspelosti“ verzus „zaostalosti“ rómskych skupín obývajúcich východoslovenské mesto pozri Hrustič, 2011, 2015; a texty T. Hrustiča v tejto publikácii.

³³ Nedávne sťahovanie rómskych rodín do centra obce tak spochybnilo nielen symbolickú dominanciu Nerómov, ale súčasne zmenilo dovtedajšie hierarchie medzi jednotlivými rómskymi rodinami v Tarkovciach.

Dokonca aj chudobnejší Rómovia, ktorí nemigrovali alebo sa vrátili chudobnejší ako predtým, niekedy nachádzali spôsoby ako zmeniť svoje sociálne a ekonomické postavenie vďaka pomoci, ktorú dostávali od svojich migrujúcich príbuzných v zahraničí, alebo vydobytím si určitého miesta u vracajúcich sa migrantov, pre ktorých začali pracovať ako pomocní robotníci. Prílev peňazí zo zahraničia do obce vytvoril ekonomické väzby a závislosť od zahraničných miest, ako aj nové pracovné príležitosti v lokálnom kontexte Tarkoviec. Vďaka tomu, že mnohí rómski migranti, ktorí sa vrátili zo zahraničia, investovali do rekonštrukcie svojich obydlií alebo do stavania nových domov, sa mnohí chudobní Rómovia mohli zamestnať ako lacná pracovná sila na rôzne práce (pomoc pri rekonštrukcii domov atď.). Viacerí rómski migranti si zároveň najímajú nerómske stavebné firmy na rekonštrukciu svojich domov a obhospodarovanie ich okolia. Táto voľba bola niekedy považovaná za obrátenie predchádzajúcej hierarchie a mocenských vzťahov, v rámci ktorých Nerómovia vždy využívali Rómov ako lacnú pracovnú silu. Ako to poniektorí opísali vlastnými slovami, „karta sa obrátila“ (*karta previsardža*). Ako ironicky poznamenal jeden môj rómsky priateľ, keď sa pozeral na zrenovované fasády niekoľkých rómskych domov na ulici, „predtým Rómovia pracovali pre gadžov, a teraz pozri, gadžovia pracujú pre Rómov“.

5.1. „Karta sa obrátila“: rómsky pohľad v analytickej perspektíve

Počas môjho terénneho výskumu tarkovskí Rómovia často zdôrazňovali svoju túžbu uniknúť pred historickou marginalizáciou prostredníctvom možnosti, ktorú ponúkala migrácia: „my sme vždy boli ponížovaní od Gadžov“ (*amen furt samas poñižimen od Gadžov*), ale migrácia „nám teraz dala šancu“ (*kanake hin amen šanca*). Ich úsilie o lepší život sa odohráva v hracom poli zložitých hierarchií a historicky zakorenených nerovností, a to ako medzi rómskym a nerómskym svetom (pričom nerómsky svet sa často prekrýva so štátnymi inštitúciami), tak aj medzi tarkovskými Rómami (t. j. „našími Rómami“) a v neposlednom rade aj medzi „našími Rómami“ a inými rómskymi skupinami. Je potrebné mať na pamäti, že toto neustále zaujímanie určitej morálnej a sociálnej pozície sa vždy deje vo vzťahu k iným Rómom v sociálnom poli s určitou „preddefinovanou“/primárne danou pozíciou, resp. sociálnym statusom. Práve tu si človeka všimajú, chvália alebo ním opovrhujú, je však stále „v hre“ o uznanie (pozri Bourdieu, 2000: 189).³⁴

³⁴ V zmysle Bourdieho konceptu o formách kapitálu (1986) by sme ich v danom kontexte migrácie mohli zhrnúť takto: a) *sociálny kapitál* – nazhromaždený objem sociálnych kontaktov, ktoré možno aktivovať v kontexte migrácie (napr. príbuzenské a priateľské väzby využívané na účely migrácie); b) *ekonomický kapitál* – objem finančných prostriedkov, ktoré sú k dispozícii na investovanie do migračného procesu; c) *kultúrny kapitál* – forma kultúrnych poznatkov (napr. poznanie jazyka, informácie o tom, ako sa orientovať v novom urbánnom kontexte a v štátnom systéme vo Veľkej Británii, ako si „vybaviť“ dokumenty na úradoch atď.).

Úspešné kombinácie týchto foriem kapitálu sa odrazili vo finančnom úspechu v procese migrácie, ako aj v akumulácii *symbolického kapitálu* v boji o uznanie druhých.³⁵ Toto uznanie sa prejavilo najmä v rómskom sociálnom poli, ale aj v širšom sociálnom poli Tarkoviec vrátane Nerómov. Vzťah medzi týmito dvoma sociálnymi poľami by sa mohol považovať za formu obšiahnutia („encompassment“) a vzájomného spoločného tvorenia (a prepájania). Zápas o symbolické uznanie zároveň prebieha v rámci nadnárodného sociálneho poľa tarkovských Rómov. Niektoré z najväčších investícií, a tým aj dôsledky pre pozície „v hre“ (aby sme parafrázovali Bourdieho), sa však udiali práve v obci Tarkovce. Práve tu vracajúci sa migranti ukazovali, „čo dokázali“ (*so dokazindžal*) kúpou, rekonštrukciou domu alebo vo forme pomoci chudobnejším príbuzným.

Skúsenosti z migrácie priniesli Rómom z Tarkoviec aj to, že vnímanie seba samých a ich pozícia voči slovenským Nerómom sa radikálne zmenila na základe skúseností z rôznych štátov, inštitúcií a rozmanitosti susedov a zoskupení, s ktorými sa stretávali počas svojich migračných ciest. Túto formu kapitálu nazvem *kozmpolitným kapitálom*, ktorý možno považovať za určitú formu symbolického kapitálu (Bourdieu, 1986; 2000). Predchádzajúce skúsenosti, ktoré boli pre Rómov normálne, boli náhle konfrontované so skúsenosťami získanými počas migrácie. Vracajúci sa rómski migranti navyše pragmaticky využili túto novú skúsenosť a nazhromaždený „kozmpolitný kapitál“ pri každodenných stretnutiach na Slovensku. Napríklad: keď vracajúci sa migrant nebol spokojný s tým, ako lekár ošetril jeho príbuzného v nemocnici v susednom meste, kriticky poznamenal: „Toto by sa v Anglicku nikdy nestalo!“ Táto poznámka sa týkala osobného zaobchádzania nerómskeho zdravotníckeho personálu s rómskymi pacientmi, ako aj kvality liečby. V tomto zmysle bolo použité „Anglicko“ v kontexte morálne nadradenej krajiny. Úspešný „kozmpolitný“ migrant tak na vzťahu „zaostalej úrovne“ zdravotníckeho systému a provinčného charakteru Slovenska poukázal na diskriminačné zaobchádzanie s Rómami na Slovensku.

Na rozdiel od mnohých nerómskych súputníkov začali úspešní rómski migranti investovať do rekonštrukcie svojich domov, kúpy áut a vo všeobecnosti do prezentácie svojho lepšieho postavenia. Ako niektorí Rómovia poznamenali: „V minulosti by na nás ani neboli pozreli... ale dnes dokonca aj gadžovské dievčatá dvoria našim chlapcom [t. j. Rómom].“ Toto konštatovanie zvýraznilo vnímanú zmenu hierarchií zdôraznením čohosi, čo v minulosti takmer ani neexistovalo.

³⁵ Čo sa týka ďalších prác využívajúcich koncept kapitálu a prác P. Bourdieho v rámci skúmania Rómov na Slovensku a v Českej republike, pozri napr. Podolinská, Hrustič, 2010; Abu Ghosh, 2008a.

5.2. Meniace sa časy: pohľad nerómskych obyvateľov obce

V určitých kontextoch všeobecné zlepšenie sociálnej a ekonomickej situácie a samotnú rekonštrukciu domov ocenili aj nerómski obyvatelia obce. Niektorí uviedli: „Naši Rómovia boli vždy zruční. Podarilo sa im zarobiť si v Británii, hoci museli ťažko pracovať.“ Niektorí obyvatelia obce tvrdia, že to tak bolo stále, keďže „naši Rómovia vždy vedeli, ako žiť“ a „žili na [dobrej civilizačnej] úrovni“. Ďalší Nerómovia z obce to čiastočne prisudzujú výsledku ich migrácie, ktorá „ich pozdvihla“, resp. minimálne „aj tých, ktorí boli predtým zaostalejší“.

Miestna starostka v lete 2013 napríklad vykresľovala miestnych Rómov v pozitívnom svetle, čo vyjadrila tvrdením, že „naši Rómovia vždy pracovali“, „vždy žili na úrovni“. Svoje rozprávanie pretvárala opisom medzietnických vzťahov, ktoré charakterizovala ako bezproblémové [súžitie]. Je dôležité, že zdôrazňovala rozdiel medzi „našimi Rómami“ s pozitívnym nábojom (porovnaj Kobes, 2012) a „zaostalými Rómami“ z iných miest. Občas poznamenala, že „takých tu veľa nemáme“. V niektorých prípadoch však pri absencii záznamníka alebo formálneho kontextu predsa len rozlišovala medzi Rómami a Nerómami vyjadreniami ako: „však viete, akí sú“. Rovnako rozlišovala medzi „prispôsobivými“ a „zaostalými“ rodinami.

Pozitívny obraz o „našich Rómoch“ bol vyvažovaný poznámkami a vyjadreniami týkajúcimi sa charakteru ich zárobkových stratégií v zahraničí. Niektorí nerómski obyvatelia ich obviňovali z toho, že sú „špekulanti“, ktorí si „vybavili pôžičky“ a priniesli peniaze späť na Slovensko. Niektorí poznamenali: „A ako zarobili peniaze [v Británii]?... Myslíte si, že poctivou prácou? ...[Sú to] špekulanti.“ Týmto vyjadreniami dávali najavo zaužívaný postoj voči Rómom ako priekupníkom, ktorí svoje bohatstvo nikdy nezískali „poctivou“ prácou. Predstava „poctivej práce“ bola vždy spájaná s ťažkou fyzickou prácou (poctivo, vlastnými rukami zarobenými peniazmi).

Miestni Nerómovia si zároveň uvedomovali, že migrácia prevrátila symbolické, spoločenské a priestorové hierarchie a mocenské vzťahy. Tento nepomerný vývoj, keď Rómovia začali byť vnímaní prostredníctvom ich väčšieho bohatstva a investovania do dediny, bol sprevádzaný zvyšujúcim sa počtom mladých Nerómov, ktorí sa odsťahovali z dediny hľadajúc prácu v mestách a v iných regiónoch. To malo vplyv na demografický vývoj, ako aj na miestne inštitúcie. Konkrétne dve školy v obci zápasili s udrжанím si počtu detí. Súviselo to s odchodom rómskych rodín, ale aj s odchodom a so všeobecným poklesom počtu nerómskych detí. Kým relatívne donedávna hlavná škola v obci nepreukazovala veľký záujem o zapojenie väčšieho počtu rómskych žiakov, s klesajúcim počtom nerómskych detí sa to zmenilo. „Hlavná“ škola tak začala zrazu konkurovať tzv. „osobitnej“ škole, ktorú navštevovali najmä rómske deti.

Niektorí Nerómovia naznačovali, že Rómovia začali získavať silnejšie pozície v lokálnej mocenskej hierarchii obce. Možno to opísať v zmysle koncepcie Ghassana Hagea *o relačnej závislosti* (2002) a *existenciálnej mobilite* (2005). Rómovia vnímali svoju mobilitu smerom do zahraničia a návrat, následné okázalé ukazovanie bohatstva na verejnosti prostredníctvom rôznych rekonštrukcií domov, nákladných rodinných osláv (svadba, krstiny a pod.) a predmetov materiálnej spotreby ako svoj existenciálny a sociálny pohyb smerom „nahor“ a „vpred“ (Grill, 2012a). V tomto kontexte vnímali Nerómovia svoju pozíciu ako viac statickú či pomalšiu, resp. zaostávajúcu (v porovnaní s miestnymi Rómami). Toto *emické*, ale aj *etické* vnímanie mocenských vzťahov niekedy vzbudzuje u Nerómov pocit, ktorý možno ilustrovať výrokom „si už veľa dovoľujú, Cigáni“. Toto konštatovanie som zaznamenal v rôznych kontextoch, vo všeobecnosti sa však vzťahovalo na dojem, že Rómovia sa správajú ako dominantná sila v obci. Napríklad niektorí mladí chlapi sa tak vyjadrovali o „veľkej“ rómskej skupine v krčme, do ktorej predtým chodievali najmä Nerómovia a ktorej sa predtým Rómovia skôr vyhýbali. Ďalším príkladom je vnímanie „agresívneho“ šoférovania Rómov v silných nových autách, preháňajúcich sa po obci. Takéto vnímanie radikálnej zmeny sa prejavilo vo svetle predchádzajúcej asymetrie, v rámci ktorej Rómovia skôr chodili pešo alebo na bicykli.³⁶ Nevyslovenou domnienkou väčšiny „bielych Slovákov“ v obci tak je predpoklad, že oni sú legitímnejšími príslušníkmi národa, čiže aj celej obce.

6. Inštitúcie, moc a participácia

Meniaca sa štruktúra medzikultúrnych vzťahov sa prejavila aj v posune vzťahov medzi inštitúciami a Rómami, ale aj v rómskej participácii v inštitucionálnom rámci ovládanom predtým Nerómami. Kým väčšina zamestnancov je stále nerómskeho pôvodu, v poslednom období sme svedkami nárastu rómskej participácie v miestnej politike. V prípade Tarkoviec to ilustruje silnejšie postavenie rómskeho podnikateľa Lukyho. Ten vybudoval stavebnú firmu, pričom väčšinu zákaziek zabezpečoval v Českej republike. Postupným rozvojom a rastúcou prosperitou jeho podnikania, zamestnávaním mnohých tarkovských aj netarkovských Rómov, vzrástol aj jeho politický vplyv na spoločenský a politický život v obci. Počas uplynulých osmich rokov sa spolu s ďalšími Rómami stal členom obecného zastupiteľstva a v nedávnom období dokonca zástupcom starostu obce. Jeho vplyv na politické rozhodnutia, zosilnený finančnou pomocou, sa stal veľmi dôležitým.

³⁶ Toto vyjadrenie poukazuje na to, ako niektorí nerómski obyvatelia obce vnímajú určité spochybnenie ich predtým jednoznačne dominantnej pozície konaním tých, ktorí boli donedávna v postavení ovládaných.

Luky podporoval a organizoval rôzne verejné podujatia. Niektoré len pre vlastných zamestnancov a ich rodiny, iné aj pre všetkých Rómov v Tarkovciach. Zároveň finančne podporuje oživenie miestneho futbalu s rómskymi hráčmi (inicioval znovuzaloženie B-tímu pre Rómov). Vďaka jeho podpore futbalový tím ožil a dostal sa do tej istej futbalovej triedy, v ktorej hrá aj tarkovský futbalový A-klub (tzv. *Áčko*). Treba poznamenať, že A-tím tvoria najmä nerómski a len niekoľkí rómski hráči. V posledných rokoch sa však ukázalo, že rómsky tím „B“ sa nielenže dostal na rovnakú úroveň, ale dokonca vážne siaha na prvenstvo z hľadiska kvality a dosiahnutých výsledkov.

Na úrovni obce si možno všimnúť narastajúci vplyv špecifických sociálnych sietí ovládaných Lukym a jeho prívržencami. Zároveň však narastajúca povest tarkovských Rómov na regionálnej úrovni neprinesla veľké zmeny. Pri rozhovoroch väčšina oficiálnych predstaviteľov označovala tarkovských Rómov za problematických, napríklad aj z toho hľadiska, že mnohí z nich sa neodhlásili a neoznámili úradom, že odchádzajú do zahraničia. Z času na čas niektorí úradníci na adresu vracajúcich sa migrantov, ktorí sa hlásili na obvodnom úrade práce, ironicky poznamenali: „Prečo ste sa vrátili, keď je vám v Anglicku tak dobre? V Anglicku nebolo všetko zadarmo, čo!?“

Všeobecne možno konštatovať, že hoci reakcie a vnímanie rómskej migrácie miestnymi Nerómami boli nejednoznačné, existuje všeobecný konsenzus uznávajúci meniace sa postavenie a miestne vžitú hierarchiu v súvislosti s nedávnou rómskou a nerómskou migráciou (či už videné pozitívne, alebo negatívne).

Záverečné poznámky

Cieľom tejto kapitoly bolo preskúmať, ako sa mocenské asymetrie a medzikultúrne vzťahy transformovali vo vzťahu k rôznym socioekonomickým vzťahom medzi Rómami a Nerómami v konkrétnej lokalite. Osobitne som sa zameril na historické procesy, ktoré sa odohrali od skončenia druhej svetovej vojny, a na transformáciu sociálnej diferenciacie, socioekonomických vzťahov a vnútorných hierarchií v obci Tarkovce. Táto kapitola priblížila historickú transformáciu typu socioeconomickej závislosti, keď starší model založený na vzťahu medzi *patrónom* a *klientom* v období socializmu nahradil model socialistického robotníka. Vznik socialistického štátu priviedol Rómov do sféry výrobných činností a obmedzil ich predchádzajúce formy neformálnej závislosti od Nerómov, založenej na princípe patrón – klient. Po pri zaručení príjmu zo zárobkovej činnosti na oficiálnom trhu práce socialistický štát zároveň organizoval rôzne aktivity, pri ktorých sa Rómovia a Nerómovia stretávali. Išlo o voľnočasové aktivity i aktivity na pracovisku, ktoré mali za cieľ vytvárať nové

formy spoločenských väzieb a medzikultúrnych vzťahov. Socialistický štát zároveň vypracoval súbor politík a stimulov, ktorými chcel Rómom zabezpečiť oficiálnu prácu a čo najviac z nich dostať preč z „cigánskych osád“. V rámci Tarkoviec vystaňovanie niekoľkých rodín z osady do priestorov bližšie k centru obce alebo v samotnom centre obce sa premietlo do vzniku hierarchií, ktoré vytvorili morálnu kategorizáciu medzi rôznymi druhmi Rómov (z pohľadu rómskych aj nerómskych obyvateľov obce). Tie sa vyvinuli za socializmu a pevne sa ukotvili ako morálne odlišnosti medzi rôznymi Rómami v Tarkovciach.

V rámci kapitoly som poukázal na to, ako sa tento „spoločenský poriadok“ (resp. „miestny poriadok vecí“) kryštalizoval a ako dodnes pôsobí v Tarkovciach ako klasifikačná matica v sociálnom poli. Zároveň som analyzoval meniace sa formy medzikultúrnych vzťahov po náhlom vzostupe nezamestnanosti a ekonomickej krízy od 90. rokov minulého storočia a po rómskej migrácii začiatkom 21. storočia. Prehlbovanie sociálnej a ekonomickej krízy a neoliberálnych reforiem realizovaných štátom viedli k rozsiahlej migrácii a k narastaniu rozdielov medzi chudobnejšími a bohatšími, medzi Rómami a Nerómami, a k zmene hierarchií medzi Rómami a Nerómami v súvislosti s prílevom kapitálu získaného prostredníctvom migračného procesu. Vracajúci sa rómami migranti prispeli ku zmene sociálneho a symbolického charakteru obce.

V dôsledku lokálne špecifickej historickej trajektórie sa súčasné formy medzikultúrnych vzťahov medzi Rómami a Nerómami v Tarkovciach zdajú odlišné od zovšeobecnenej reprezentácie podávanej médiami a prítomnej v bojoch na politickom poli. Hoci postava „neovládateľného Cigána“ je významným aktérom vo verejných diskusiách a formuje vnímanie Rómov na Slovensku Nerómami, ak chceme pochopiť historicky situovanú konšteláciu medzikultúrnych vzťahov a štrukturálnych nerovností formujúcich tieto vzťahy, je potrebné uskutočniť ďalší empirický výskum v konkrétnych lokalitách. Na lokálnej úrovni môžeme nájsť mnohoraké odlišnosti a rozdiely v kategorizáciách Rómov a Nerómov, niektoré z nich by sa dali formulovať pomocou etnokultúrnych a iných pojmov. Napríklad si možno všimnúť, nakoľko rozdielne sa vytvára miestny pojem „naši Rómovia“ v protiklade so všeobecne negatívnym obrazom o „Cigánoch“ (ako kolektívne označenie prekrývajúce sa so stigmatizovanou „neovládateľnosťou“).

Napriek zdokumentovanému nárastu proticigánskych nálad a pravicového extrémizmu v celej strednej a východnej Európe (pozri napr. Stewart ed., 2012), tieto zmeny je potrebné skúmať v ich konkrétnych podobách a v konkrétnej praxi, v lokálnom prostredí a kontextoch, a nielen cez zovšeobecňujúce diskusie a modely. Inak riskujeme, že budeme len reprodukovat čiernobiele obrazy, ktoré prispievajú k opakovanému dominantných mainstreamových politík a aktivistických diskusií.

Hoci zhoršujúce sa medzikultúrne vzťahy a sociálno-ekonomická situácia sa týkajú mnohých Rómov a Nerómov na Slovensku, k čomu nepochybne prispieva celkový ústup sociálneho štátu a nárast punitívnych stratégií štátu voči chudobným občanom, v iných oblastiach badať zmeny k lepšiemu. Prízrak „neovládateľného Cigána“ sa však nemusí nevyhnutne týkať vlastností iných, ale je skôr odvodený od vzťahu medzi tými, ktorých dominantné postavenie nebolo z ich pohľadu nikdy aktuálne, a tými, ktorých privilegované „biele“ miesto nebolo nikdy spochybňované (porovnaj Hage, 2010: 252). Vo vzťahu k Tarkovciam som poukázal na to, že sociálna a ekonomická kríza a neoliberálna reštrukturalizácia zasiahla všetkých obyvateľov obce (bez ohľadu na to, nakoľko nepomerne a odlišne). Obyvatelia sa tak museli vyrovnat so spoločenskou krízou a búrlivými zmenami. Kým niektorí Rómovia poňali migráciu ako jednu z mnohých ciest vedúcich k sociálnej a existenciálnej mobilite (porovnaj Grill, 2012a), mnohí ďalší, i Nerómovia, takú možnosť nemali a zostali uväznení v podmienkach znovuvzkriesenej etnickej a rasovej diskriminácie a chudoby. To zároveň vyvolalo dvojité účinné narastajúcej sociálnej diferenciacie a súčasne (pre niektorých chudobných Rómov) získavania výhod z úspechu lepšie situovaných rómskych migrantov.

Táto kapitola navyše ukázala, že tarkovskí rómami migranti nielen migrovali, ale aj významne investovali svoje zarobené peniaze späť do materiálnych a symbolických foriem uznania v obci. Ich investície zmenili dlhodobé hierarchie medzi Rómami a Nerómami. Z optického hľadiska zároveň takéto formy okázalej spotreby zatienili migráciu nerómskych obyvateľov dedín do miest na Slovensku a v zahraničí. Kým Rómovia oslavovali svoj úspech a občas charakterizovali tento proces metaforou „karta sa obrátila“, teda vnímali ho ako rekonfiguráciu predchádzajúcich rasovo založených mocenských hierarchií (niektorí dokonca tvrdia, že žijú na lepšej úrovni ako mnohí Nerómovia), na druhej strane začali niektorí Nerómovia (často s nevôľou) vnímať „pohyb“ Rómov smerom nahor, uvedomujúc si tak zreteľne svoju vlastnú, čoraz neistejšiu situáciu. Hoci nerómski obyvatelia obce konštatovali v otázke celkovej sociálnej mobility svoje zaostávanie, v procese sebaidentifikácie postupovali relačne: jednak porovnávaním s náhle viditeľným posunom v socio-ekonomickom a symbolickom postavení niektorých rómskych migrantov, jednak porovnávaním s inými nerómskymi slovenskými priateľmi a spoluobčanmi, ale, čoraz viac, aj porovnávaním ich vzťahu k štátu. Na základe týchto línií porovnávanie sa ich vlastná spoločenská existencia dostáva zo sociálneho a ekonomického hľadiska do oveľa neistejšieho postavenia ako kedykoľvek predtým.

Z anglického jazyka preložila Judita Takáčová

2. Segregovaní Rómovia a zdravotné politiky: etické a praktické rozpory¹

Andrej Belák

¹ Na vznik tejto publikácie bola Fakultou humanitných štúdií Univerzity Karlovej v Prahe poskytnutá *Inštitucionálna podpora na dlhodobý koncepčný rozvoj výskumnej organizácie (MŠMT-2014)*.

„Osobne som do príprav a realizácie kvalitných intervenčných štúdií vložil nesmierne množstvo času a energie. Mnohé boli koncepčne brilantné a implementované najlepšie, ako sa len dalo. No žiadnej sa nepodarilo uspieť. Po mnohých skľučujúcich rokoch a analýzach príčin neúspechu som dospel k nasledujúcemu názoru: My z verejného zdravia máme pre ľudí dôležité správy, lenže ľudia majú svoje životy, ktorým sa musia venovať. Medzi takýmito dvoma záujmami býva často obrovská priepasť.“

S. Leonard Syme, epidemiológ (Trostle, 2004; preklad A. B.)

Lekárska fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach
Medicínske centrum Groningen, Groningenská univerzita
Fakulta humanitných štúdií, Karlova Univerzita v Prahe
andrej.belak@upjs.sk